

С. А. ПЕТРЕЧЕНКО. СЕРВИТУТНЕ ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ В ХІХ СТ.

Проведено дослідження становлення і розвитку сервитутного права в Україні протягом ХІХ ст. та його характерних особливостей. Досліджено проблемні питання підстав виникнення сервітутів.

Ключові слова: сервитутне право, спільне користування, добровільні угоди.

Проведено исследование становления и развития сервитутного права в Украине на протяжении ХІХ в. и его характерных особенностей. Исследовано проблемные вопросы причин возникновения сервитутов.

Ключевые слова: сервитутное право, общее пользование, добровольные договора.

The article deals with the research of formation and development of the servitude law in Ukraine during the ХІХ century and its characteristic features. The problems connected with the servitudes origin have been investigated.

Key words: servitude law; joint use; voluntary agreements.

Сервитутне право склалося ще в часи Стародавнього Риму. Пізніше воно було реценійовано іншими правовими системами і тепер це досить усталений цивільно-правовий інститут у країнах з розвинутою ринковою економікою. Його доцільність і практична необхідність доведені багатомісячними застосуваннями. Нині цей цивільно-правовий інститут речового права передбачається й у Цивільному та Земельному кодексах України.

Зважаючи на важливість, лише впродовж декількох останніх років вийшов з друку цілий ряд ґрунтовних робіт, присвячених цьому питанню. Багато з авторів в рамках вибраної ними тематики в тій чи іншій мірі звертаються до історичного аспекту досліджуваної проблеми, аналізують творчі заділи попередників. Однак, глибоке і всебічне дослідження документів та історіографії ХІХ ст. з цієї проблеми й надалі має важливе наукове та практичне значення, адже, як свідчить навіть далеко не повний аналіз, зроблений в останніх публікаціях з цього питання в роботах науковців і дослідників історії права М. Гримич¹, Р. Марусенко², В. Цюра³, О. Проців⁴, М. Вітенко⁵, Ю. Присяжнюк⁶ та інших, по визначеному періоду є ще велика кількість фактичного матеріалу, який у значній мірі розширює наукові погляди і практичні підходи до процесу виникнення, становлення і розвитку вітчизняного інституту права власності.

Отже, дослідження цієї проблеми є актуальним у теоретичних та практичних аспектах, а аналіз нових матеріалів спонукає до поглиблення наукових знань, досконалого опанування теми.

У ХІХ ст. на українських теренах формально «вільних» земель уже не було: згідно різних розмежувальних і кадастрових карт, схем, за кожною ділянкою був закріплений її формальний власник: держава; поміщик (дідич); селянин-власник або група співвласників. Однак у ХІХ ст. у народній правосвідомості продовжував існувати досить стійкий стереотип «спільної власності». Чи не найпереконливіше це демонструють економіко-правові взаємовідносини поміж селянами і великими землевласниками щодо користування угіддями. Історія цих відносин в ХІХ ст. поділяється на два періоди – до реформ 1848 та 1861 рр. і після них.

У другому періоді сервітутне право особливо розвинуте.

Поняття «сервітути» пов'язують передусім із західноукраїнськими землями, що перебували в складі Австро-Угорської імперії, а також із західними губерніями Росії. У зведеннях російських законів поняття «сервітут» не зустрічається, замість нього вживаються терміни «права угідь в чужому майні» та «права участі часткової»⁷. Задля полегшення аналізу ми будемо називати всі згадані відносини, незалежно від регіону, сервітутними.

У XIX ст. з'явилася значна кількість літератури стосовно сервітутів⁸, адже це була важлива економічна та правова проблема як для Австро-Угорщини, так і для Росії, а точніше, її дев'яти західних губерній (включно з Київською).

Власне, з юридичної точки зору, термін «сервітутне право» є некоректним, оскільки містить у собі тавтологію, адже «сервітут – це обмежене речове право, не власника користуватися чужим майном з певними обмеженнями, встановленими законом або договором»⁹. У дореволюційній науці сервітути трактували як поземельні відносини окремого гатунку, які полягають у праві селян користуватися для певних господарчих потреб окремими угіддями в маєтках, із яких вони отримали наділи¹⁰. Один із відомих дослідників селянського питання XIX ст. О. Леонтєв трактував сервітути як права селян у землях поміщиків і права поміщиків у землях селян¹¹, хоча й зазначав, що сервітутні відносини виникають і між самими селянами.

Аналіз законодавства свідчить, що сервітути класифікували за різними ознаками. Для вивчення звичаєвого права сільського населення, природно, цікавими є передусім селянські сервітути, які можна поділити на дві групи: 1) сервітути, встановлені силою самого закону (надання селянам права на дороги, на прогін худоби через землі поміщика тощо); 2) сервітути, користування якими не є необхідністю, а є продовженням угоди, що склалася під час кріпацтва між поміщиками і селянами про надання останнім права частково користуватися угіддями поміщиків (сюди належить право користування панським лісом, сіножатями, пасовищами, водоймами), тобто сервітути, що склалися на основі звичаю¹².

Якщо максимально спростити всі класифікації, то сервітутні відносини можна розбити на дві основні групи: 1) права на угіддя (сюди відносяться пасовишні, лісові, водні сервітути тощо); 2) так зване сусідське право (включно з правом проїзду через сусідню територію, тобто дорожні сервітути).

Аналіз матеріалів переконує, що, як це не парадоксально, до відміни кріпосництва у селян було менше проблем щодо користування угіддями. Між поміщиком і селянами, які йому належали, встановлювалися своєрідні договірно-зобов'язальні відносини звичаєвого характеру. Так, за В. Тарновським, у Київській губернії до відміни кріпосництва пасовиська, водопої та вигони були спільні для всіх¹³. За даними, зібраними в Херсонській губернії, «землею для випасу худоби селяни користуються на тих же вигонах і перелогах, на котрих пасеться і панська худоба»¹⁴. На час видання 19 лютого 1861 р. «Положення про селян, що виходять з кріпосної залежності» мешканці с. Мале Вербче Костописького повіту Волинської губернії мали спільний з поміщиком вигін для худоби площею 41 дес. 1636 саж.¹⁵ Цей звичай був настільки давній і природний, що в селянській свідомості існували цілком усталені стереотипи, що ті ліси й пасовиська, якими вони користуються, є спільною власністю селян і поміщика.

Власне, такий звичай підтримувався тривалий час самими поміщиками. Землевласники, намагаючись прив'язати селян до місця проживання, надавали їм

різні права щодо покосів, випасу худоби, водопоїв, збору хмизу в лісі тощо¹⁶.

Після відміни кріпосництва сервітутні питання загострилися і на західноукраїнських землях, і на Правобережній Україні. Кожна пануюча тут держава вирішувала це питання по-своєму. У Галицькому регіоні всі сервітутні справи розглядалися Крайовою комісією у справах викупу і врегулювання поземельних повинностей Галицького намісництва, Крайовим губернаторством (1772–1854 рр.), а пізніше Галицьким намісництвом (1854–1921 рр.). При намісництві діяли спеціальні Комісії для розв'язання конкретних соціально-економічних питань. До їх складу належала і Крайова комісія у справах викупу та врегулювання поземельних повинностей. Право сервітутів було визначене так званим «Найвищим патентом царським», виданим 5 липня 1853 р., та міністерською інструкцією від 31 жовтня 1857 р., в яких визначалися певні права селян щодо панських земель (випас худоби, збір хмизу в лісі тощо) і навпаки – права землевласників у селянських землях. Матеріали свідчать переважно саме про право селян користуватися землею поміщиків у власних потребах, лише зрідка є свідчення про протилежне.

Зі справ «Крайової Комісії» видно, що держава була уважною до цього питання. Кожен позов сільської громади розглядався окремо і приймалося, як правило, достойне компромісне рішення переважно через надання селянам «еквівалентів», тобто окремих угідь у громадське користування¹⁷. Однак інколи розміри еквівалентів не задовольняли селян, що викликало сутички з поміщиками, владою, поліцейськими структурами. На Правобережній Україні також бували настільки серйозні сутички між селянами і поміщицькими управами, що доводилося звертатися за допомогою до регулярних військ¹⁸ та все ж це були окремі випадки.

Щоправда, в Російській імперії ситуація загалом була складнішою, адже справи суперечок з приводу угідь, прогонів, проїздів розглядалися безсистемно, в числі інших майнових, зокрема спадкових справ. За них бралися і волосні суди, і з'їзди мирових посередників, і окружні суди, а самі справи були затяжними, з нескінченними апеляціями та скаргами і мали стилістику «кляуз». Ось, наприклад, типова модель, що вирішувалися справи в судах царської Росії: селяни с. Стаджиці Житомирського повіту подали позов у Подільську Палату Кримінального і Цивільного суду на поміщика Грохольського за те, що той почав рубати ліс на громадських левадах (що належали їм за викупним актом). Селяни вважали, що, оскільки левади належать їм, то й ліс їхній. Палата селянам відмовила в позові, мотивуючи це тим, що XVIII ст. «Положення про викупи» визнає за селянами право на сінокіс на леваді, право ж на ліс має поміщик. Селяни подали апеляційну скаргу в Правлячий Сенат, який визнав за ними право на сінокіс і на ліс. Тоді, за клопотанням Грохольського в Окружний Суд, справу в Правлячому сенаті було переглянуто і винесено інше рішення – вже на користь поміщика. Рішення мінялося ще кілька разів¹⁹.

У звіті Київського губернатора за 1876 р. йшлося про нагальну потребу «остаточного розподілу угідь між поміщиками й селянами, знищення сервітутів». Губернатор жалівся, що статтю 112 «Положення про викуп», де говориться про добровільні угоди поміщиків і селян, зокрема щодо користування угіддями, на практиці неможливо було здійснити²⁰.

Звичаєво-правовий аспект сервітутних відносин, яскраво проявився у скаргах, «прошеннях» позивачів та свідченнях свідків і відповідачів. Загальний погляд на ці документи дає підстави зробити висновки, що в народній правосвідомості

XIX ст. існував досить стійкий стереотип спільної ужиткової власності на угіддя. Якщо дослідники застерігали, що від сервітутів треба відрізнити право спільного пасовиська²¹, то у свідомості селян практично не існує навіть натяку на розрізнення пасовищного сервітуту й випасу худоби на спільних пасовиськах. Тобто селяни до певного часу не вважали сервітути правом користування чужою власністю (напр., поміщицькою), а бачили сервітутні пасовиська лише як спільні з поміщиками. Це свідчить не стільки про неосвіченість селян, скільки про інерцію багато давніших, – а отже, переконливіших і зрозуміліших для селян, – народно-правових уявлень, за якими угіддя, котрі не потребують систематичної праці, як орна земля, дані Богом у користування всім без винятку і привілеїв. Нерідко такий погляд трактувався як неповага до приватної власності. Так, в одному з документів читаємо: «сервітутні права підривали у селянського населення повагу до чужої власності»²².

О. Єфименко пояснювала подібні випадки народно-правовим трудовим принципом. Він полягає в тому, що цінність речі тотожна праці, вкладеній у неї. І тому одне ставлення до тих продуктів, які виробляються працею людини, інше – до тих, які дає земля без посередництва людської праці. До перших український селянин ставиться «з повагою майже релігійною». І тому, наприклад, «хто зрубає бортне дерево, той злодій, – він украв людську працю; хто рубав ліс, ніким не посаджений, той користується даром Божим, таким самим, як вода, повітря». Восени і навесні, писала О. Єфименко, майже щочночі ви можете зустріти на дорогах, що йдуть у ліс, цілі підводи з хмизом, кілками. Спитаєте: звідкіля везуть, і вам скажуть, посміхаючись: з батьківщини. Під «батьківщиною» треба розуміти казенні ліси²³. Саме тому судові та адміністративні органи XIX ст. були переповнені сервітутними справами.

Класифікація цих справ показала, що регіональний принцип групування сервітутних відносин – виділення трьох регіонів: 1) Галичина; 2) південно-західні губернії Російської імперії; 3) решта українських територій – Малоросійські (Лівобережні) і Новоросійські (південні) губернії, виявив лише законодавчу специфіку регулювання сусідських відносин і прав на угіддя. Однак регіональні особливості не впливали на народні уявлення щодо прав на угіддя та правові взаємовідносини з сусідами. І на крайньому заході, і на крайньому сході Україні однаково розуміли свої права.

Ефективніше класифікувати сервітутні взаємовідносини за змістом сервітуту. В цьому випадку найчастіше зустрічаються сервітути, що регулюють питання права на дорогу (для проходу, проїзду чи прогону), користування водоймами, пасовищами, сінокосами, лісовими угіддями. Найпоширенішими серед них є «пасовищні» сервітути – право випасу худоби на полях та лугах після збору хліба і трав та право випасу, сінокосу й заготівлі деревини в лісах власника.

Дослідження засвідчують широку варіативність колишніх звичаїв випасу худоби²⁴. Так, відбувався громадський випас на громадських пасовиськах, індивідуальний випас на власних ділянках, а також випас селянської худоби на чужих, наприклад, панських (поміщицьких, «двірських»), державних («казених», «скарбових») тощо пасовищах, що яскраво ілюструє народно-правові уявлення про спільну власність на землю.

Цей звичай був стабільним для всієї української території, незалежно від етнополітичної ситуації. Так, у с. Селисько Львівського повіту в господарських лісах вільно паслася панська й громадська (селянська) худоба («z dawnych czasow

pasza w lasasch byia wszystkim dozwolona»²⁵. У с. Корчин біля Сколе від давніх часів існувала «wspolna własność» сільської гміни і панського двору на пасовиська, що виникла «w izbardzo dawnych czasach»²⁶. Мешканці с. Мале Вербче Костопільського повіту мали спільний з поміщиком вигін²⁷.

Після реформи врегулювання цих взаємовідносин відбувалося по-різному. В Австро-Угорській імперії селянам надавалися пасовищні еквіваленти: кожна громада отримувала у своє користування окреме від дідича пасовисько. В с. Ілменя Долинського повіту (1883 р.), взамін за старі сіножаті, які містилися серед державного лісу і перебували в користуванні селян Івана та Федора Понайд, І. Мекелина, В. Хчия, А. Прізанда вказані господарі отримали нові ділянки²⁸.

У Російській імперії, де не існувало єдиної спеціальної форми розв'язання сервітутних суперечок, вирішення проблем значною мірою залежало від другорядних речей, передусім особистих якостей поміщика та культури ведення його господарства. Узагалі, особистісний чинник у майнових справах, що зачіпали інтереси як поміщиків, так і сільських громад, був дуже важливим. За спостереженням чиновників Росії, «випадки заколотів селян, що відбувались в Подільській губернії стосувались виключно тих маєтків у котрих не відбулись до цих пір добровільні домовленості щодо розподілу земель»²⁹.

Нерідко зі зміною землевласника змінювалася і внутрішня економічна ситуація в селі, в тому числі правила користування поміщицькими угіддями. Так, селяни с. Олександрівки Вінницького повіту Подільської губернії скаржилися на те, що при попередньому поміщику вони користувалися сімома десятинами і 400 сажнями «випасної землі». Після того, як земля перейшла в руки іншого поміщика, той заборонив селянам випасати на ній худобу, «...силою прогнав нашу худобу з землі й самовільно вилучив її з нашого фактичного володіння»³⁰.

А найбільш конфліктною сервітутною проблемою став випас худоби на толоці (при трипільній системі ділянка, що була під «паром» або «голокою», перебувала у спільному користуванні власників худоби, що випасалася там). Найвигідніше трипільну систему було застосовувати на великих полях, передусім у поміщицьких маєтках економіях. До відміни кріпосного права на толочних ділянках поміщицьких земель випасалася як панська, так і селянська худоба. І цей звичай не викликав особливих заперечень поміщиків. Однак після реформи почався природний процес конкретизації майнової приналежності і поміщики почали всіяко перешкоджати селянам пасти худобу на їхній власній толоці.

Так, у звіті Київського губернатора за 1876 р. йдеться про те, що через смужність і спільні пасовиська на толоках надзвичайно шкодять як великим, так і малим господарствам. В іншому документі зазначалося, що «право це утискає поміщиків, позбавляє їх можливості вводити удосконалене польове господарство, так як селяни вважають, що введення багатопільної системи, зменшує площу, яка залишається під толокою, порушує їх права, майже в кожному такому випадку проводять потраву поміщицьких посівів під тим приводом, що в певному місці повинна бути толока, а не засіяне поле»³¹.

Щодо права спільного користування лісом, то воно передбачало довільне, несистематичне використання «дарів лісу». У XIX ст. на українських територіях право власності на ліси належало і державі, і окремим власникам (поміщикам, козакам, селянам). В означений період селяни вже володіли знаннями про приватну, державну та громадську власність на ліс, однак ще існували релікти архаїчних

уявленнь про, умовно кажучи, «нічийну», а отже, всезагальну власність, дану Богом усім людям у користування. Особливо це стосувалось державних лісів: «Ліс бог дав для усякого; що само виросло, того взяти не гріх»³². Це уявлення підтримувалося тривалий час лояльним ставленням держави до користування селянами лісами. Наприклад, Устава на волюки 1557 р. давала можливість доступу «підданих до пуші нашої..., до дров, до хмизу, до дерева, до лика на свою тільки потребу, а не на продажу»³³.

Загальна тенденція щодо користування лісами на усіх українських територіях протягом XVIII–XIX ст. характеризувалася поступовим переходом від необлікованого, стихійного і нерегульованого до встановлення різного роду обмежень і чітких правил. Щоправда, в різних місцевостях – залежно від лісистості території, інтенсивності вирубки, врешті-решт, господарчої культури, – цей процес відбувався з різною швидкістю. Так, в Австро-Угорщині право безкоштовного користування лісом було відмінено у 1788 р.

Пишучи про дореформений період, В. Тарнавський зазначав, що в Малоросії порушення прав власності на ліс бувають дуже рідко. Найчастіше трапляється поруб лісу. Збір хмизу в чужому лісі не вважався порушенням права. Можна було вирубувати деревину для обручів чи свіжі дрібні гілляки, полновати, збирати гриби, гриби, ягоди, тільки не псувати нескошеної трави. Однак бідняк нерідко робив порубку. За це господар, піймавши когось при «покражі» лісу чи паші, займав його худобу, заганяв у двір і не віддавав, доки не отримував компенсації³⁴.

Отже, до реформи 1861 р. користування казенними та поміщицькими лісами регулювалося переважно звичаєм і залежало від взамовідносин між власниками лісів та селянами. Ці стосунки здебільшого були мирними.

Після зазначеної реформи звичай і закон розрізняли передусім право збору дерева для опалення і будівництва; право збору ягід, грибів вважалося другорядним; окремо виділялося право на полювання. Щодо кожного з цих аспектів існували різні правила. Наприклад, у лісових сервітутах, пов'язаних з будівельним та опалювальним деревом, більше, аніж в інших лісових і пасовищних, виявлялася повага селян до чужої власності. Тут найрідше спрацьовували уявлення про спільну власність. На Правобережній і Лівобережній Україні це питання було передбачене законом, зокрема «Місцевими положеннями» 1861 р. За ст. 33 Положення для губерній «Малоросійських» і ст. 30 Положення для південно-західних губерній поміщики не зобов'язані були відпускати такий ліс селянам.

У Конотопському повіті Чернігівської губернії після реформи лісу було мало і переважно він належав казні. Тут ліс для різних потреб селяни купували³⁵. А в Мглинському повіті тієї ж губернії ліс складав 29 % землі повіту. Ліси переважно належали великим приватним власникам; у козацьких та селянських громад було не більше 17,5 тис. дес., і вони перебували то у «вольниці», то у громадському, то в подвірному володінні³⁶. Отже, навіть у межах однієї губернії ситуація з лісами була різною.

Селяни Волині після реформи 1861 р. отримали у власність певну кількість лісу, що складала 5,4 % селянських наділів, і право на користування сервітутами (збирати в лісі ягоди, гриби, хмиз тощо). З восьми західних губерній, в яких існували сервітути, найбільшого поширення вони набули на Волині, де ними користувалися 71 % дворів, й у поліських повітах – 76-95 %³⁷. Станішевське лісництво Волинської губернії практикувало заготівлю хмизу «з третини»: із зібраного потрібно було повернути 1/3 частину власнику³⁸.

У Галичині, якщо Комісія з врегулювання сервітутних суперечок була не в змозі надати права вільного порубу лісу, то селянам видавались «еквіваленти» дерева для ремонту житлових і господарчих будівель³⁹.

Отже, по-перше, народна правосвідомість не розрізняла понять «часткове право на чужу власність» («угіддя в чужому майні»), що і є, по суті, сервітутами та «право спільної власності». Право користування угіддями для народної правосвідомості було цілком природним. По-друге, спільне користування угіддями усвідомлювалося селянами як давній і незаперечний звичай. По-третє, існувало три основні форми користування спільними або умовно спільними угіддями: 1) гуртова (козаки і посполиті гуртом сіно косили безперешкодно); 2) індивідуально-ділянкова (хто отримає чи раніше захопить ту чи іншу ділянку, той нею і користується в цьому році); 3) довільна, «за потребою» (характерна для індивідуальної заготовки продукції за потребою).

Отже, у народній правосвідомості українців ХІХ ст. ще досить стійкими були стереотипи про спільну вжиткову власність, особливо в так званих «сервітутних суперечках», які, проте, в другій половині ХІХ ст. починають помітно трансформуватися.

1. *Гримич М.В.* Звичаєве цивільне право українців ХІХ – початку ХХ століття. – К.: Арістей, 2006. – 560 с. 2. *Марусенко Р.І.* Земельний сервітут: історія і сучасність // Вісник Київського національного ун-тету ім. Т. Шевченка. – 2003. – Вип. 52. – С. 25-28. 3. *Цюра В.В.* Речові права на чуже майно: дис... канд. юрид. наук. – К., 2007. – 225 с. 4. *Проців О.Р.* Правові засади полювання в Австро-Угорській та Російських імперіях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20. – С. 50-57. 5. *Вітенко М.* Боротьба за сервітутні права в контексті польсько-українських взаємин у Галичині (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) // Історія в школах України. – 2000. – № 3. – С. 9-10. 6. *Присяжнюк Ю.П.* Сервітутне право у «картині світу» пересічного українського селянина (на матеріалах Правобережної України початку ХХ ст.) // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/xix/5/6.pdf>. 7. *Горонович І.* Исследование о сервитутах // Журнал Гражданского и Уголовного права. – 1883. – № 7-8. – С. 86-108. 8. *Горонович І.* Цит. праця; *Аннин М.* Упразднение крестьянских сервитутов в Западном крае и Варшавском генерал-губернаторстве: критические заметки по поводу законопроектов, внесенных в 1910-13 гг. в Государственную Думу. – К.: Типография Л. П. Кринского, 1914. – 52 с.; *Абрамович К.* О крестьянских сервитутах в губерниях Западных, Прибалтийских и Царства Польского: Сб. узаконений, Правительственных распоряжений Общего Собрания, 2-го и Кассационного Департаментов Сената, с приложением законоположения о сервитутном праве б. вольных людей, старообрядцев и чиновников Западных губерний. – СПб., 1895. – 230 с. 9. *Юридичний словник-довідник / За ред. Ю. С. Шемшученка.* – К.: Феміна, 1996. – С. 594. 10. *Объяснительная записка главного Управления землеустройства и земледелия от 1 декабря 1913 г. (№ 4499)* // Аннин М. Цит. праця. – С. 5. 11. *Леонтьев А.А.* Крестьянское право. – СПб., 1914. – С. 217. 12. *Абрамович К.* Цит. праця. – С. 16-17. 13. *Тарновский В.В.* Юридический быт Малороссии // Юридические записки. – 1842. – Т. 2. – С. 40. 14. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба.* [Т. 24]: Херсонская губерния: Ч. 1. – СПб., 1863. – С. 70. 15. *Державний архів Рівненської області* (далі – ДАРО). – Ф. 161. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 67. 16. *Абрамович К.* Цит. праця. – С. 21. 17. *Центральний державний історичний архів України у Львові* (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 146. – Оп. 646. – Спр. 476. – Арк. 34; – Спр. 700. – Арк. 1-90; – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 9395. – Арк. 24. 18. *Центральний державний історичний архів України в Києві* (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 523. – Спр. 206. – Арк. 5-6. 19. Там само. – Оп. 614. – Спр. 99. – Арк. 1-38. 20. Там само. – Оп. 55. –

Спр. 447. – Арк. 24–25. **21.** *Леонтьев А.А.* Крестьянское право. – СПб., 1914. – С. 223–224; *Аннин М.* Цит. праця. – С. 3–4. **22.** ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 523. – Спр. 206. – Арк. 9. **23.** *Ефименко А.Я.* Исследования народной жизни. – М., 1884. – С. 143–145. **24.** *Тиводар М.П.* Традиційне скотарство українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: Дис...д-ра іст. наук. – Ужгород, 1993. – 293 л. **25.** ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 5922. – Арк. 71зв. **26.** Там само. – Спр. 9476. – Арк. 20. **27.** ДАРО. – Ф. 161. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 67. **28.** Там само. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 2571. – Арк. 3–5, 28–30, 41–43, 55–57. **29.** Там само. – Ф. 442. – Оп. 523. – Спр. 206. – Арк. 9. **30.** Там само. – Арк. 159зв. **31.** Там само. – Оп. 55. – Спр. 447. – Арк. 24; – Оп. 523. – Спр. 206. – Арк. 7. **32.** *Свежинський П.В.* Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Львів, 1966. – С. 144. **33.** *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (власність, дворище, село, сярбринна спілка). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 135. **34.** *Тарновський В.В.* Цит. праця. – С. 41. **35.** *Материалы для оценки земельных угодий Черниговской губернии.* – Т. 6: Конопотский уезд. – Чернигов, 1881. – С. 53. **36.** Там само. – Т.10: Мглинский уезд. – Чернигов, 1884. – С. 30–31. **37.** *Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещичьих крестьян и о сервитутах в Юго- и Северо-Западных губерниях России // Вестник финансов.* – 1900. – № 39. – С. 587–588, 594, 598. **38.** *Державний архів Житомирської області.* – Ф. 234. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 118, 120. **39.** ЦДІАЛ України. – Ф.146. – Оп.64. – Спр.10135. – Арк. 40.